

ЖАНРОВИЙ СКЛАД ВЕРХНЬОПРИП'ЯТСЬКИХ ОБРЯДОВИХ ПІСЕНЬ

Юрій РИБАК

У вітчизняній фольклористиці сьогодні немає загальноприйнятого жанрового поділу усно-поетичних і музичних творів. Найчастіше при класифікації застосовуються три підходи у їх, сказати б, “чистому” виді, а саме — етнографічний, філологічний і музичний. Кожен із них належить відповідній науковій дисципліні, характеризуючи властивий їй об’єкт дослідження. Зокрема, етнографічна класифікація орієнтована на функцію народних творів у фольклорному побуті (обставини виконання), філологічна — на тематику пісень (поетичний зміст), а музична — на спосіб вираження (співність, речитативність, танцювальність).

Синкретична природа фольклору змушує дослідників звертати увагу на різні складові уснопоетичної творчості. Саме тому в науковій практиці набула поширення систематика фольклорних творів за комбінованими способами, як правило — на основі двох критеріїв поділу.

Один із таких комбінованих підходів у музичній фольклористиці полягає у розрізненні народних пісень за етнографічно-музичними ознаками. При цьому спершу береться до уваги функціональний критерій, на основі чого визначаються жанрові цикли (календарно-обрядові, родинно-обрядові, сезонно-трудова, звичайний), а вже в середині кожного з циклів розрізняються пісенні жанри, з урахуванням найтипівіших ознак музичних творів: ритмічна структура вірша, музично-ритмічна схема.

Уперше таку класифікацію застосував Ст. Людкевич¹ — за підтримки І. Франка, а згодом поступово на цю ж позицію пристали Ф. Колесса² і К. Квітка³. В удосконаленому у наш час проф. Б. Луканюком виді⁴ культуро-жанрова система (КЖС) Ст. Людкевича набуває дедалі більшого поширення у вітчизняній етномузикології. У цій КЖС визначення жанру здійснюється з урахуванням трьох автономних типологічних критеріїв — культурологічного, етнографічного (функційного) і музичного.

На загальному рівні КЖС Ст. Людкевича — Б. Луканюка вповні виправдовує себе, передусім для систематичного опису українського музичного фольклору. Однак не завжди вона

спроможна відобразити певні локальні відмінності, зокрема, виявлені у поліському фольклорі.

Протягом кількох останніх років автор статті у складі колективу співробітників Проблемної науково-дослідної лабораторії музичної етнології (ПНДЛМЕ) при ЛДМА досліджує північні райони Волинської області — Верхньоприп'ятську низовину⁵. Внаслідок фронтального обстеження території, з метою фіксації усіх проявів народної музичної традиції, спостережено у т. ч. деякі жанрові особливості обрядового народнопісенного репертуару. У верхньоприп'ятському басейні виразно проявляється тенденція до приуроченості наспівів, а не поетичних текстів, як це властиво для репертуару краще дослідженої донедавна лісостепової зони. Зміст у піснях відіграє другорядну роль, а в деяких випадках, як це буде доведено нижче, він узагалі ніяк не пов'язаний з обставинами виконання. Серед виконавців поширена практика узагальнення груп наспівів за порами року — “зима”, “весна”, “літо”, — без особливої уваги до внутрішньої диференціації. Відтак, у місцевій традиції не існує чіткої різниці між колядками і щедрівками, ігровими і закличними піснями весняного циклу, календарно-дозвіллевими і сезонно-трудова творами літнього періоду. Натомість, виникають локальні назви деяких жанрових циклів, орієнтовані суто на мелодику (“голос”, “мотів”) — “постові пісні”, “літо”. При цьому на типові наспіви виконується багато поетичних текстів як обрядової, так і позаобрядової функції.

Тепер детальніше щодо жанрового складу кожного з найрозвиненіших обрядових циклів Верхньоприп'ятської низовини⁶. Спершу аналізуватимуться усі календарно-обрядові пісенні цикли, потім сезонно-трудова і, нарешті, весільний із родинно-обрядової групи⁷. У кожному з аналізованих жанрових циклів звертатиметься увага на найхарактерніші локальні властивості.

Зимовий цикл у місцевій традиції представляють, з одного боку, колядки та щедрівки, з іншого — різноманітні приспівки, які ви-

конуються дорослими при ігрових діях (“коза”) та дітьми протягом усього різдвяного періоду. У групі типових наспівів певна проблема виникає при жанровому розмежуванні колядок і щедрівок. Здебільшого в народі ці два поняття ототожнюються: за свідченнями місцевих інформантів 13 січня і колядували, і “щодрували”, не додаючи різниці між одним і другим. При цьому не тільки наспів, але й текст міг бути незмінним; залежно від необхідності підмінювалися лише слова рефрену: в одному випадку — “Святий вечор” (рідше “Ой дай Боже”), а в іншому — “Щедрий вечор”.

Весняний цикл Верхньоприп’ятської низовини вміщує строкату жанрову палітру, без чітко вираженого обрядового приурочення пісень. Водночас цю масу згрубува можна привести у відповідність до загальноприйнятого в українській етномузикології поділу весняних творів на три групи: закличні “веснянки”, хороводно-ігрові “гаївки” та величальні “волошебні” чи “ранцівки”.

Місцеве визначення пісень весняного циклу має певні локальні відмінності. Більшість творів виконавці називають “постовими”, хоча за музичними ознаками серед цих пісень вдається виділити дві групи мелодій: (а) обрядові — власне веснянки і гаївки, і (б) позаобрядові, що в свою чергу вміщують три відмінні за стилістикою підгрупи звичайних, напливових та ліричних пісень.

Серед інших поширених, але не чітко обумовлених назв у центрі Верхньоприп’ятської низовини часто зустрічаються “рогульки” (“рогулейки”, “рогулиці”), які за функцією вважаються аналогом галицьких гаївок. Інколи семантика цього слова тлумачиться як похідна від одного із припустимих місць виконання — на розі вулиць. Насправді ж, у жодному з обстежених пунктів будь-яких доказів такому трактуванню терміна не знайшлося, як і взагалі у поліському побуті відсутнє поняття “ріг вулиці”. Натомість, у текстах окремих пісень “рогулейкою” називають молодичку, яку запрошують розпочати весняні розваги-співи, або ж конкретніше — вивести ту ж рогулицю⁸:

1. Ой ти, рогуле й рогулиця, (2)
2. Ти(/ги/) молода молодичка, (2)
3. Чо(/го/)го не вийде^аш на юлицю, (2)
4. Чом не ви^вводиш рогулицю? (2)

Ще один локальний термін — “царіна”⁹ — побутує біля витоків Прип’яті. Саме

так місцеві інформанти називають майже всі весняні пісні різноманітної структури і тематики. Хоча типових форм у місцевій традиції за цим жанром не закріплено, можливо, що він якимось чином споріднений із раритетними царинними піснями, виконуваними колись у лемків при весняному обходженні полів¹⁰.

Попри певні локальні відмінності у визначенні весняних жанрів, на рівні окремих сіл усталена також практика означення творів за ключовим словом одного з найпопулярніших сюжетів, наприклад — “вородарки”, “покол”, “бабойки” тощо. Цей спосіб найчастіше застосовується місцевими носіями для розрізнення гаївкових творів¹¹. Майже у всіх верхньоприп’ятських гаївках поширені такі ж сюжети, як і в Галичині. Ось далеко неповний їх перелік за ключовим словом: “Жельман”, “самхожня” (“самітний”), “жона на торзі”, “царівна”, “плетіночки”, “мости”, “подоляночка”, “просо”, “мак”, “володар”. Деякою мірою цю жанрову групу заповнили поширені під впливом писемної традиції (найбільше — польська і радянська школи) напливові твори, які виступили альтернативою питомим: “Zelman”, “Царівна”.

Загалом пригадування гаївкових творів становило певні труднощі у місцевих інформантів, що може свідчити або про нетутешне походження певних зразків цього роду творчості, або про не особливу популярність питомих відповідників у поліській традиції.

Найпроблемнішим для трактування у весняному циклі Верхньоприп’ятської низовини є жанр величальних пісень. Прямих доказів його існування досі не виявлено, але на основі розвинених відповідних обрядів і кількох специфічних типових форм можна говорити про релікти пісенної творчості у місцевій традиції.

Із великоднім періодом на верхньоприп’ятській території пов’язують явище ранцювання і волочєбництва, які усвідомлюються як одне ціле. Серед місцевих інформантів зустрічається визначення “ходять ранцювати волочєбники”¹². Суть цього дійства полягає в тому, що малі діти відвідують найближчих родичів (переважно хресних батьків та бабу) з метою отримання похастунку — “волочільного”. Жодних згадок про пісні, приурочені до цього обряду, як і загалом до самого Великодня, не виявлено.

Уперше наявність на півночі Волинської області пісенних творів, що за ознаками мають стосунок до волочебної традиції, констатував О. Ошуркевич¹³. Головною підставою при цьому йому послужила наявність специфічних рефренів — “Гей, лололо!”, “Дололом, дололом”, “Далалом, далалом”, “Гей, ранорано!”, — співзвучні із якими відповідники поширені у весняних величальних піснях Підляшшя¹⁴. Згодом ця тема епізодично розкривалась ще в кількох статтях луцьких етнографів¹⁵, які підтверджують розвинене поширення волочебних обрядів у традиції західноукраїнського Полісся, але про приурочену пісенність не згадують.

Порівняння музичних і вербальних характеристик дозволяє пов'язати з весняними величальними обрядами Верхньоприп'ятської низовини певну частину пісенних творів. Вони містять серединні рефрени “далалом” і “рано-не-рано”, а в композиційній структурі творів збереглися ознаки гуртової форми виконання, аналогічно як у колядках — *аб;рб*, де перше речення (*аб*) виконується солістом, а друге (*рб*) — гуртом¹⁶:

- а)
1. Уже недалечко червоне яєчко,
Далалом-далалом, червоне яєчко.
 2. Дай Боже дождати, в ручках потримати,
Далалом-далалом, в ручках потримати.
 3. На придворці сісти та й яєчко з'їсти,
Далалом-далалом, та й яєчко з'їсти ...

- б)
1. Ой броду броду тихая вода
Рано-не-рано тихая вода
 2. Там походила дівка молода
Рано-не-рано дівка молода
 3. Там походила біль білила
Рано-не-рано біль білила ...

У чисельних похідних різновидах рефрени випускаються або ж замінюються на новіші¹⁷. Очевидно, випадання слів, що стали малозрозумілими, відбулося внаслідок втрати первинної функції величальних творів.

Хоча рефрен “рано-не-рано” у верхньоприп'ятській традиції можна співвідносити з самим поняттям “ранцювання”, спільнокореневі відповідники досить поширені в різноманітних обрядових наспівах Великого Полісся¹⁸. У надсянських же ранцівках застосовуються зовсім інші рефрени (“Же Христос, же воскрес, же воістину воскрес”), але деякі твори починаються словами “Ой рано, рано”.

Натомість, слова типу “далалом”, “лололо”, найвірогідніше, приналежні саме до жанру волочебних пісень. Точні еквіваленти до них у навколишніх традиціях не зустрічаються, зокрема — у розвиненому білоруському обряді¹⁹, але у згаданих вище підляських “конопельках” і “дингусах” присутні споріднені рефрени “лолумем”. Значно північніше — на Псковщині та в Литві — розвинені волочебні обрядодійства серед місцевих інформантів відомі також як “лалим” (“лалин”).

На основі узагальнення усіх цих даних, можна припустити, що давніше в басейні верхньої Прип'яті співіснували обряди ранцювання і волочебництва, які представляли периферію навколишніх розвинених осередків весняних величальних дійств. Із часом, під впливом різноманітних деградаційних або ж інвазійних процесів, місцева традиція ізолювалася, а приурочені твори позбулися свого первинного контексту, нерідко перетекстовувалися і тепер виконуються як “постові” або ж звичайні веснянки.

На межі весняного і літнього сезонів відзначається свято Трійці. У поліському середовищі з ним найбільше пов'язані вірування в духів померлих — русалок. На другий день свята у деяких місцевостях східної частини Верхньоприп'ятської низовини відбувається також обряд “водіння куста”.

Спеціальних русальних обрядів на Західному Поліссі не зафіксовано, хоча на основі численних напівправдоподібних повір'їв або переказів про зустрічі русалок, можна припустити, що в минулому відповідні ритуальні дійства могли тут існувати. Також фактично відсутня приурочена до них творчість, за винятком деяких з неясним змістом текстів, які, зі слів інформантів, нібито проспівувалися чи промовлялися дітьми — “русальчатами” під час водіння ними в житі хороводів²⁰:

*Не бий ручка об ручку,
Не три ніжка об ніжку,
Не сип муки на діжку,
Бо вельми гріх.*

Основний ареал троїцького обряду “водіння куста” припадає на простори етнографічної Пінщини²¹. Це дійство являє собою своєрідний аналог зимових і весняних величальних обрядів, коли, щоправда, виключно жінки водять вбрану у клечання дівчину від садиби до садиби, співають під хатою ритуальні пісні та отримують за це винагороду.

При цьому звучать наспіви єдиної структури, але різного змісту — від величальних обрядових до ліричних позаобрядових.

Власне літній календарний цикл пов'язаний із петрівчаним постом. У цей короткий час виконуються і петрівчані, і купальські пісні, споріднені як на функційному, так і на формальному рівні. Попри те, що сам купальський обряд відомий у всіх місцевостях Верхньоприп'ятської низовини, пісенний супровід до нього існує не всюди.

Одночасно із завершенням петрівчаного посту на Західному Поліссі розпочинається пора жнив. Відповідний пісенний цикл набув тут особливого розвитку, попри складні природні умови для землеробства.

У верхньоприп'ятській традиції жнивний обряд класично поділяється на три фази: зажинки, жнива і обжинки. До першої не зафіксовано будь-якого музичного супроводу, можливо, через її короткотривалість, хоча з ритуального боку значення зажинок, безсумнівно, дуже важливе²². Натомість, розвиненими пісенними формами позначені друга і третя фази обряду. Очевидно, приурочені до них пісні колись чітко розмежовувалися, однак сьогодні такий поділ вже є досить проблематичним. До того ж заплутаності додає ототожнення деяких жнивних пісень із загальнооб'ємною категорією сезонно-трудова пісень, які тут називаються "літо". Відтак, у досліджуваній місцевості як узагальнююча до обряду збирання хлібів переважно використовується назва "жнивна пісня" (рідше "обжинкова").

Група сезонно-трудова наспівів ("літо") характеризується досить умовною приуроченістю, але домінує саме в літньому періоді. У цьому об'ємному тематичному циклі інформанти розрізняють окремі групи: "ягоди", "полоття", "сінокіс" і навіть "жнива"²³. Як вже зазначалося, набагато консервативніше тут проявляються типові наспіви, аніж їх поетичні тексти. Щодо останніх, то найчастіше у змісті пісень проступають ліричні мотиви.

Порівняно з іншими обрядовими творами, весільні наспіви на території Верхньоприп'ятської низовини, як і загалом в Україні, збереглися найкраще. Інколи і сьогодні весільні обряди відбуваються у формі, максимально наближеній до традиційної, і при цьому звучать приурочені твори.

Місцеве весілля багате на ритуальні дії, але однорідне за жанровим складом приурочених пісень. Різноманітні за характером і значимістю в обряді твори розрізняються тут лише за змістом та охоплюються загальною назвою "пісні".

Поряд із ритуально-обрядовими весільними наспівами у різноманітті поширені танцювальні приспівки ("припівки", "частушки"), які виконуються під інструментальний акомпанемент до швидких танців: "полька", "краков'як" тощо. Переважна більшість таких приспівків відзначається поліфункційними властивостями і тому не належить до суто весільних.

На особливу увагу в цій групі заслуговують суто ритуальні твори хороводного складу. Вони відрізняються сповільненим темпом виконання у приспівковому характері, а також словами обрядового змісту²⁴:

*Просимо вас —
Гостіте^еся в нас,
Не^е да^елека сторона,
Ни ве^елика чужина,
Просимо вас ...*

Спеціального дослідження, на стикові вокальної й інструментальної культур, потребують також місцеві "крутаки" і "паходи", які виявляють споріднення із групою танкових творів. Очевидно, що в пропонованій розвідці лише намічено основну проблематику в дослідженні розвиненої жанрової мережі верхньоприп'ятського пісенного фольклору. На основі лаконічних заміток можна зробити висновки, що місцевий музичний репертуар відзначається своєрідними ознаками, а тому в подальших дослідженнях потребує застосування спеціальних підходів, базованих на передовій методиці вітчизняної етномузикології. За умови монографічного дослідження кожного із виявлених тут пісенних жанрів, заручившись підтримкою суміжних галузей фольклористики (етнографії, етнофілології, етнології), можна спільно досягти вагомих результатів у царині славистичних студій.

1. Галицько-руські народні мелодії: [У 2 ч.] / Зібрані на фонограф І. Роздольським, списав і зредагував Ст. Людкевич. — Львів, 1906, ч. 1. (Етнографічний збірник Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, т. 21).

2. Колесса Ф. Народна музика на Поліссі // Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упор., вступ. ст., прим., пер. з пол. С. Й. Грици. — Київ: Музична Україна, 1995. — С. 38.

3. Квітка К. Українські народні мелодії. Київ, 1922. — (Етнографічний збірник Українського наукового товариства в Києві, т. 2).

4. Конспект лекцій проф. Б. С. Луканюка з предмета "Вступ до етномузикознавства" (читався на кафедрі музичної фольклористики Львівської державної музичної академії (ЛДМА) ім. М. В. Лисенка у 1995 році).

5. Визначення запозичене з геоморфологічної карти Волинської області: Атлас Волинської області. — Москва, 1991. — С. 10.

6. Увага приділятиметься лише тим пісенним циклам, які містять розвинену мережу мелотипів.

7. До розвинених на Поліссі обрядів хрещення типових пісенних форм виявити не вдалося, тому вони тут не розглядатимуться. Також оминається увагою похоронний цикл із специфічними голосіннями ("плачами"), які виконуються напівдекламовано, у рубатній манері, а тому потребують окремого дослідження.

8. Архів ПНДЛМЕ: Од. зб. ЕК 180/1 (с. Кортеліси).

9. Із відомими у деяких селах Верхньоприп'ятської низовини гаївками "царівна" він не пов'язаний.

10. *Сокіл Г.* Царинні пісні в контексті ритуального обходу полів // Народознавчі зошити. — 2000. — Зошит 3 (33), травень-червень. — С. 535–541.

11. Назва "гаївка" тут не зустрічається, однак, за аналогом до споріднених за функцією і тематикою галицьких відповідників та згідно із засадами наукової класифікації, саме так означаються ігрові пісні весняного циклу.

12. Архів ПНДЛМЕ: Од. зб. ЕК-166/05 (с. Залаззя). За деякими свідченнями, волочечники ходили з "ралцем" (ралом) і свого роду імітували весняну сівбу.

13. *Ошуркевич О.* Релікти волочечних звичаїв на Західно-українському Поліссі // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. — Київ, 1996. — С. 349–353.

14. *Bartminski J.* Podlubelski "smigus" czyli koledowanie wielkanocne // Region Lubelski. — Т. 3 (5). — С. 233–239.

15. *Давидюк В.* Релікти волочечної традиції в українському обрядовому фольклорі // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 27: Українська фольклористика. — Львів, 1999. — С. 60–66; *Давидюк М.* Календарна обрядовість Західного Полісся: картографічно-джерелознавчий аспект [волочечна традиція; кривий танець] // Фольклористичні зошити. Вип. 4 / Ред. В. Ф. Давидюк. — Луцьк, 2001. — С. 27–76.

16. Архів ПНДЛМЕ: а) ЕК 208/2 (с. Видерта); б) ЕК 198/1 (с. Теклино).

17. Наприклад, замість "Гей, лоло, лололо" — "Гей, весна-прекрасна" (Архів ПНДЛМЕ: Од. зб. ЕК 181/5 (с. Рівне); ЕК 182/1 (с. Забужжя) і ще кілька сусідніх сіл Любомльського р-ну).

18. Рефрени "рано-рано" досить поширені, зокрема у весільних і русальних піснях середнього і східного Полісся. 19. У білоруських волочечних творах поширені зовсім інші рефрени: "Да віно ж мае зелено", "Зелёный сад вишневій" тощо.

20. Архів ПНДЛМЕ: Од. зб. ЕК 159/04 (с. Щитинь).

21. *Клименко І.* Наспів "весни-трійці" на Пінському Поліссі // Родовід. — Київ, 1995. — Ч. 11. — С. 82–92.

22. Зі слів інформантів, найчастіше обов'язковим ритуальним кроком безпосередньо перед самими жнивими була молитва "Отче наш".

23. В останньому випадку мелотипи відзначаються умовною приуроченістю і добре розрізняються виконавцями із власне жнивними.

24. Архів ПНДЛМЕ: Од. зб. ЕК 174/19 (с. Седлище).

Contemporary Ukrainian folkloristic does not have a generalized genre division of the oral poetic and music pieces. Three approaches are use usually for such classification — ethnographical, philological and musical. The nature of such genres requires using the combination of at least two approaches simultaneously. During the last decade the author of this article together with the group of the scholars from the research laboratory of the musical ethnology have done recordings in the Volyn' Region. The goal was to record all the materials on the musical tradition including rites and rituals. The results of this work with the description of the particularities of the musical genres of Upper Prypyat Region are given in this article. The developed genre system of this region shows some individual characteristics which require special approach for analyzing them and this methodic should be based on the grounds of contemporary ethnomusicology and bordering spheres.

“КОЗА”: ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРЯДОВОЇ ГРИ В ЕТНОГРАФІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Поліна ГУМЕНЮК

У наукових працях багатьох дослідників календарної обрядовості, особливо зимового циклу, знаходимо відомості про побутування народного обряду "водіння кози", а також тексти самої гри, яких на сьогодні також зібрано чимало. Однією з останніх монографій на цю тему є дослідження О. В. Курочкина "Українські новорічні обряди "Коза" і "Маланка" (1995), де проведено структурний аналіз двох, пов'язаних між собою, традиційних народних забав [15]. Під час виконання "Маланки" "коза", як персонаж рядження,

присутня також. У працях І. Волошина ("Джерела народного театру на Україні"), С. Килимника ("Український рік..."), А. Гурського — дослідника "зимової поезії білорусів" та інших зустрічаємо етнографічні описи гри, деякі згадки про походження самого образу кози, але, оскільки ці праці більш загального характеру і мали за мету охопити велику кількість різного матеріалу, то українська народна гра "Коза" досліджена в них досить фрагментарно, тобто лише окремі її елементи, або розкрито зміст гри і послідовність дій. Більшість